

dr hab. Grażyna Anna Ciepela

dr inż. Monika Kur-Kowalska

dr inż. Jolanta Jankowska

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Opłacalność działalności turystycznej w gospodarstwach agroturystycznych środkowo-wschodniej Polski

Profitability of tourism activities in agrotouristic farms in central-eastern Poland

Streszczenie: *Badania przeprowadzono w 2012 roku w 30 gospodarstwach agroturystycznych, zlokalizowanych w 3 powiatach (ostrowskim, siemiatyckim i parczewskim). Analizowano wykorzystanie miejsc noclegowych w gospodarstwach oraz efekty ekonomiczne działalności turystycznej w 2011 roku. Uzyskane wyniki wskazują, że baza noclegowa w badanych gospodarstwach była niewielka. W żadnym gospodarstwie liczba pokoi gościnnych nie przekraczała 5, a liczba miejsc noclegowych zawierała się w przedziale od 6 do 20. Współczynnik wykorzystania miejsc noclegowych wynosił średnio 4,8%. Najwyższą jego wartość zanotowano w powiecie parczewskim (5,66%). Wskaźnik „market penetration” kształtował się w granicach od -9,6% do + 17,53%, przy czym w 17 gospodarstwach (56,7%) posiadał wartość ujemną. Roczny dochód z turystyki w gospodarstwie wynosił średnio 9524,92 zł i był największy w powiecie parczewskim (11344,52 zł). Dochód uzyskany z jednego sprzedanego miejsca (POR) wahał się w granicach 29,78-65,74 zł, a dochód przypadający na jedno dostępne miejsce (PAR) – 0,49-5,63 zł.*

Słowa kluczowe: powiat ostrowski, siemiatycki, parczewski; współczynnik wykorzystania miejsc noclegowych; potencjalny udział w rynku; udział w rynku; rzeczywisty udział w rynku; nadwyżka bezpośrednia; wskaźnik dochodu na sprzedany pokój/lóżko; wskaźnik dochodu na dostępny w danym przedziale czasowym pokój/lóżko

Abstract: *The study was conducted in 2012 and included 30 farms located in three districts (ostrowski, siemiatycki, parczewski). The analyses included the utilisation of agrotouristic accommodation facilities in 2011 and the economic effects of such tourism activities. The results indicate that the volume of accommodation in the surveyed households was not large. In none of the households the number of guest rooms has exceed 5 and the adequate accommodation volume ranged from 6 to 20. The utilisation of accommodation averaged at 4.8%. Its highest value was recorded in the parczewski district (5.66%). The "market penetration" indicator was in the range between -9.6% and 17.53%, and in 17 agrotouristic farms (56.7%) it had a negative value. Average annual revenue from tourism was 9524.92 PLN and it was the highest in the parczewski district (11,344.52 PLN). The value of POR indicator amounted between 29,78 to 65,74 PLN, and respectively the value of PAR indicator: 0,49-5,63 PLN.*

Key words: Ostrowski, Siemiatycki, Parczewski districts; accommodation utilization indicator; fair share; market share; market penetration; gross margin; revenue per occupied room (POR); revenue per available room (PAR)

Wstęp

Agroturystyka jest obecnie przedmiotem znacznego zainteresowania polityki społecznej, gospodarczej i rolnej. Zyskała ona na popularności na tyle znacząco, że staje się niewątpliwie najbardziej realną formą działalności pozarolniczej na terenach wiejskich. Agroturystyka w ujęciu ekonomicznym jest częścią agrobiznesu, która tak samo jak agrobiznes w gospodarstwie rolnym obejmuje wytwarzanie środków produkcji i usług, ich dystrybucję i konsumpcję^{1,2}. Ponadto, agroturystyka traktowana jest jako kluczowy składnik strategii rozwoju lokalnego oraz programów aktywizacji ekonomicznej i restrukturyzacji obszarów wiejskich. Jej rozwój jest jednocześnie kołem napędowym dla innych podmiotów gospodarczych na terenach wiejskich przez tzw. efekt mnożnikowy rozwoju turystyki³.

Czynnikami warunkującym rozwój agroturystyki w Polsce są nie tylko potrzeby ekonomiczne mieszkańców wsi, ale także mieszkańców miast, jako głównych odbiorców tych usług⁴. Z badań prowadzonych w województwie lubelskim⁵ wynika, że największa grupa turystów wybierająca wypoczynek w gospodarstwie agroturystycznym ceni sobie niski koszt pobytu. Podobne preferencje urlopowe prezentowali agroturystycy w innych regionach Polski. Badania przeprowadzone przez Ciepela i Jasińską⁶ wśród turystów wypoczywających w województwie podkarpackim, podlaskim, świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim wykazały, że w większości są to osoby średnio zarobkowe, a 73% z nich wskazało, że niska cena usług jest głównym motywem wyboru wypoczynku w gospodarstwie agroturystycznym. Z tych samych powodów agroturystykę wybrało 66,7% badanych turystów w województwie małopolskim⁷.

Warunkiem rozwoju agroturystyki w regionie jest przede wszystkim atrakcyjne środowisko przyrodnicze. Niektóre regiony Polski mają szczególne warunki do uprawiania turystyki, natomiast znaczna część terytorium naszego kraju jest mało atrakcyjna. Jednakże warunkiem uznania danej gminy za teren atrakcyjny dla agroturystyki jest zdaniem Drzewieckiego⁸ odpowiedni poziom cech, do których autor zalicza odpowiednią powierzchnię la-

¹ Sikora J., 2008. *Gospodarstwa agroturystyczne w świetle sytuacji społeczno-ekonomicznej polskiej wsi*, Poznań: 25-33.

² Knecht D., 2009. *Agroturystyka w agrobiznesie*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa: 27-34.

³ Przezbórska L., 2001. *Udział agroturystyki w tworzeniu dochodów w agroturystycznych gospodarstwach rolnych Wielkopolski*, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu Roczniki Naukowe, tom III, z. 6: 104-108.

⁴ Sznajder M., Przezbórska L., 2006. *Agroturystyka*: 162-171.

⁵ Sawicki B., 2007. *Perspektywy rozwoju usług agroturystycznych w Polsce*, [w:] *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich*, M. Jalinik (red.), Wyd. PB, Białystok: 49-57.

⁶ Ciepela G. A., Jasińska A., 2008. *Rola i potrzeby współczesnego turysty w kreowaniu oferty gospodarstw ekoagroturystycznych*, [w:] *Innowacje w rozwoju turystyki*, M. Jalinik (red.), Wyd. PB Białystok.

⁷ Kasperczyk M., Kacorzyk P., 2005. *Preferencje gości odwiedzających gospodarstwa agroturystyczne*, [w:] *Wybrane zagadnienia z turystyki wiejskiej*, J. Bergier, B. Sawicki (red.), Wyd. PWSZ im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej: 117-120.

⁸ Drzewiecki M., 1995. *Agroturystyka. Założenia – uwarunkowania – działania*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz.

sów, łąk, wód powierzchniowych w ogólnej powierzchni gminy oraz gęstość zaludnienia. Przyjęte w cytowanej pracy kryteria są spełnione na znacznym terytorium Polski. Należy do niego między innymi środkowo-wschodnia część Polski, obejmująca Mazowsze, Podlasie i Lubelszczyznę. Chociaż region ten nie może konkurować z kurortami Wybrzeża, Mazur czy Pogórza można tu ciekawie spędzić czas i odpocząć.

Celem prowadzonych badań była ocena wykorzystania miejsc noclegowych i opłacalności działalności turystycznej w gospodarstwach agroturystycznych zlokalizowanych w wybranych powiatach należących do trzech województw: lubelskiego, mazowieckiego i podlaskiego.

Koncepcja badawcza została oparta na założeniu, że świadczenie usług agroturystycznych w gospodarstwach rolnych może wpłynąć pozytywnie na ich sytuację ekonomiczną.

Metodyka

Badaniami objęto 30 gospodarstw agroturystycznych działających w trzech powiatach ostrowskim, parczewskim i siemiatyckim. Wybór terenu badań był celowy. Wszystkie analizowane gospodarstwa są zlokalizowane na terenie środkowo-wschodniej Polski, a jednocześnie należą do różnych powiatów i województw. W literaturze przedmiotu dużo uwagi poświęca się roli władz samorządowych, ośrodków doradztwa rolniczego i izb rolniczych w stymulowaniu rozwoju turystyki wiejskiej^{9, 10}. Instytucjonalne wsparcie właścicielom gospodarstw agroturystycznych i innym przedsiębiorcom branży turystycznej oraz działania na rzecz zagospodarowania turystycznego w gminie czy powiecie mają duży wpływ na dochody generowane przez turystykę. Dlatego założenia metodyczne prowadzonych badań miały na celu wykazanie czy przynależność administracyjna gospodarstw różnicuje efekty ekonomiczne działalności turystycznej.

Innym kryterium przy wyborze terenu badań były walory przyrodnicze, a szczególnie występowanie wód powierzchniowych, którym w ocenie atrakcyjności wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej przypisuje się największą wagę¹¹. Pod tym względem analizowane powiaty, zgodnie z koncepcją badań nie różniły się znacząco. Spośród wybranych powiatów dwa z nich (ostrowski i siemiatycki) są położone nad rzeką Bug, natomiast powiat parczewski znajduje się w obrębie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. W związku z tym potrzeby rekreacji, związane z wypoczynkiem nad wodą, mogły być realizowane na całym badanym terenie.

W każdym powiecie w 2012 roku przeprowadzono badania w 10 gospodarstwach agroturystycznych, w których świadczone były usług nocle-

⁹ Sikora J., 2012. *Agroturystyka. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa: 191-205.

¹⁰ Sikorska-Wolak I., 2007. *Instytucjonalne czynniki rozwoju agroturystyki*. Monografie nr 80 pod red. G.A. Ciepeli i J. Sosnowskiego *Agroturystyka - moda czy potrzeba?*, Wyd. AP, Siedlce: 420-430.

¹¹ Dubel K., 2002. *Przyrodnicze i kulturowe uwarunkowania rozwoju agroturystyki*, [w:] *Agroturystyka w teorii i praktyce*, K. Młynarczyk, M. Marks (red.), Wyd. UWM, Olsztyn: 139-146.

gowych i całodziennego wyżywienie, a ich właściciele zgodzili się na udzielenie wywiadu. Uzyskane informacje dotyczyły 2011 roku. Materiał źródłowy zebrano metodą wywiadu bezpośredniego. Narzędziem badawczym był kwestionariusz ankietowy skierowany do właścicieli gospodarstw. Badane gospodarstwa posiadały ponad 1 hektar powierzchni użytków rolnych i prowadziły działalność turystyczną i produkcję rolniczą.

Analizowano wielkość i wykorzystanie bazy noclegowej w gospodarstwach agroturystycznych oraz efekty ekonomiczne działalności turystycznej.

W pracy zamieszczono:

1. Wskaźnik wykorzystania miejsc noclegowych - wyliczony jako procentowy stosunek sprzedanych miejsc noclegowych w gospodarstwie do zdolności usługowej gospodarstwa w roku (liczby miejsc noclegowych w gminie x 365 dni).
2. Wskaźniki udziału poszczególnych gmin w badanym rynku (region siedlecki) - wyliczony według wzorów podanych w pracy Koniszyk¹².
 - „fair share” – potencjalny udział w rynku - procentowy stosunek liczby miejsc noclegowych w danym gospodarstwie do liczby tych miejsc we wszystkich badanych gospodarstwach w danym powiecie,
 - „market share” – udział w rynku – procentowy stosunek liczby sprzedanych miejsc noclegowych w danym gospodarstwie do liczby miejsc sprzedanych we wszystkich badanych gospodarstwach w danym powiecie,
 - „market penetration” – rzeczywisty udział w rynku - różnica pomiędzy wartością wskaźnika „market share” a „fair share” w danym gospodarstwie.
3. Roczny koszt bezpośredni utrzymania turystów (bez produktów żywnościowych) wyliczono jako iloczyn dziennego kosztu utrzymania turysty i liczby sprzedanych usług noclegowych. W dziennym koszcie uwzględniono koszt: wody odprowadzonej do kanalizacji (łącznie ze ściekami), energii elektrycznej, energii do ogrzewania wody i gotowania, środków czystości, wywozu nieczystości, ogrzewania powierzchni przeznaczonej dla turystów oraz reklamy. Wyliczenie kosztów utrzymania turysty w gospodarstwie agroturystycznym jest bardzo utrudnione ze względu na brak możliwości ustalenia, jaka część wyżej wymienionych kosztów (poza reklamą i ogrzewaniem) ponoszona jest na działalność rolniczą i utrzymanie rodziny rolnika, a jaka na utrzymanie turystów. W związku z tym w kalkulacji kosztów związanych z utrzymaniem turysty oparto się na dokumentach księgowych, prowadzonych dla obiektu turystycznego, położonego we wsi Zabuzę (gmina Sarnaki). Działalność tego obiektu nie jest związana z gospodarstwem rolnym, a baza turystyczna jest wykorzystywana wyłącznie przez turystów. Na podstawie faktur VAT z 2011 roku i liczby świadczonych oso-

¹² Koniszyk M., 2007. *Jak mierzyć udział w rynku?*, Hotelarz, 2: 5-9.

bodni (noclegu i wyżywienia) wyliczono na jednego turystę dziennie: zużycie wody odprowadzonej do kanalizacji; ilość energii elektrycznej użytej do oświetlenia, pracy urządzeń gospodarstwa domowego i podgrzewania wody; ilość powstałych odpadów (śmieci); koszt gazu z butli do gotowania i koszt środków czystości. Cenę jednostkową energii elektrycznej uzyskano z Małego Rocznika Statystycznego Polski¹³, a cenę wody (łącznie ze ściekami) i wywozu nieczystości uzyskano w wywiadzie bezpośrednim. Koszt poniesiony na ogrzewanie powierzchni przeznaczonej dla turystów w badanych gospodarstwach wyliczono uwzględniając rzeczywistą powierzchnię, podaną przez właścicieli tych gospodarstw w wywiadzie. Roczne zużycie węgla potrzebnego do ogrzania tej powierzchni wyliczono według Gradziuka¹⁴, a cenę tony węgla z transportem uzyskano w wywiadzie bezpośrednim. Wyliczony koszt podzielono przez liczbę sprzedanych usług w gospodarstwie w ciągu roku. Podobnie wyliczono koszt poniesiony na reklamę, dzieląc roczne wydatki z tym związane przez liczbę sprzedanych usług. W kosztach bezpośrednich utrzymania turysty nie uwzględniono: pracy własnej, odsetek od kredytów, amortyzacji pomieszczeń, mebli, sprzętu AGD, naczyń kuchennych, pościeli, ręczników i obrusów.

4. Roczny koszt wyżywienia turystów wyliczono jako iloczyn dziennego kosztu wyżywienia turysty i liczby sprzedanych usług żywieniowych. Przy wyliczaniu tych kosztów założono, że żywienie turystów w gospodarstwie agroturystycznym powinno być oparte na surowcach produkowanych w gospodarstwie lub kupionych po cenie skupu u pobliskich producentów rolnych. Dzieląc zapotrzebowanie turysty na surowce żywnościowe w gospodarstwie agroturystycznym (mleko, ziarno zbóż konsumpcyjnych, jaja, mięso z kością wieprzowe i drobiowe, ziemniaki, warzywa i owoce) uzyskano z pracy Świetlikowskiej¹⁵. W dziennym zapotrzebowaniu na mleko uwzględniono spożycie tego surowca w postaci płynnej, twarogu, śmietany i masła. Podobnie określono zapotrzebowanie na owoce i warzywa (w postaci świeżej i przetworzonej). Zapotrzebowanie na mięso wieprzowe i drobiowe przeliczono na żywiec wieprzowy i drobiowy, uwzględniając wartość rzeźną trzody chlewnej i drobiu^{16, 17}. Dzieląc zapotrzebowanie na artykuły żywnościowe na osobę,

¹³ Mały rocznik statystyczny Polski, 2012. GUS, Warszawa.

¹⁴ Gradziuk P., 2001: *Ekonomiczna analiza wykorzystania słomy na cele energetyczne*, [w:] *Słoma – energetyczne paliwo*, A. Grzybek, P. Gradziuk, K. Kowalczyk (red.), Wyd. Wieś Jutra: 54-61.

¹⁵ Świetlikowska U. (red.), 2000. *Agroturystyka*, Wyd. SGGW, Warszawa: 242-255.

¹⁶ Osek M., Milczarek A., 2005. *Wynik tuczu, wartość rzeźna oraz jakość mięsa świń rasy puławskiej żywionych mieszankami z udziałem nasion bobiku i rzepaku*, Rocz. Nauk. Zoot., T. 32, z. 2: 103-113.

nieprodukowanych w gospodarstwie (cukier, olej roślinny, margaryna, ryż, ser żółty, ryby, kawa, herbata) i ich ceny jednostkowe oraz cenę przemiału ziarna zbóż uzyskano z Małego Rocznika Statystycznego Polski¹⁸. Ceny skupu surowców żywnościowych uzyskano z publikacji Rynek Rolny¹⁹, a koszt przemiału ziarna zbóż, uboju trzody chlewnej i badań weterynaryjnych mięsa wieprzowego uzyskano w wywiadzie bezpośrednim i wyliczono średnią dla badanej populacji.

5. Przychód bezpośredni wyliczono jako iloczyn liczby sprzedanych usług w roku (nocleg + wyżywienie) i ceny jednostkowej tych usług.
6. Nadwyżkę bezpośrednią wyliczono z różnicy przychodów bezpośrednich i kosztów bezpośrednich.
7. Wskaźnik opisujący dochód gospodarstwa na tle popytu usług – POR (revenue per occupied room – wskaźnik dochodu na sprzedany pokój/łóżko). Wartość wskaźnika wyliczono jako iloraz rocznego dochodu w gospodarstwie agroturystycznym (mierzonego nadwyżką bezpośrednią) i liczby sprzedanych miejsc noclegowych w tym gospodarstwie w roku²⁰.
8. Wskaźnik opisujący dochód gospodarstwa na tle podaży usług – PAR (revenue per available room – wskaźnik dochodu na dostępny w danym przedziale czasowym pokój/łóżko). Wartość wskaźnika wyliczono jako iloraz rocznego dochodu w gospodarstwie agroturystycznym i liczby dostępnych miejsc noclegowych w tym gospodarstwie w roku (roczna zdolność usługowa gospodarstwa – liczba miejsc x 365 dni)²¹.

Wyniki i dyskusja

Baza noclegowa w badanych gospodarstwach była niewielka. W żadnym gospodarstwie liczba pokoi nie przekraczała 5, a liczba miejsc noclegowych zawierała się w przedziale od 6 do 20. Dominowały pokoje 2- i 3-osobowe. Średnia liczba miejsc noclegowych w pokoju kształtowała się w granicach 1,8-4,0 (tab. 1). Analizowana baza noclegowa spełniała założenia, dotyczące organizowania wypoczynku w gospodarstwach agroturystycznych. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że noclegi w kwaterach agroturystycznych powinny być oferowane w niewielkiej skali, bowiem mają one spełniać wymogi przytulnego, kameralnego zakwaterowania oraz

¹⁷ Osek M., Janocha A., Milczarek A., Klocek B., 2005. *Wyniki produkcyjne i poubojowe oraz walory smakowe mięsa kurcząt brojlerów żywionych mieszankami natłuszczanymi różnymi olejami roślinnymi, Rośliny Oleiste*, XXVI, 2: 541-550.

¹⁸ *Mały rocznik statystyczny Polski*, 2012, GUS, Warszawa.

¹⁹ *Rynek Rolny*, 2012, Nr 12(262)

²⁰ Lubas B., 2008. *Układ hotelowego rachunku zysków i strat według Standardowego Systemu Rachunkowości Hotelowej (SSRH)*, Kwartalnik „e-Finanse”, 4. www.e-finanse.com.

²¹ Lubas B., 2008. *Układ hotelowego rachunku zysków i strat według Standardowego Systemu Rachunkowości Hotelowej (SSRH)*, Kwartalnik „e-Finanse”, 4. www.e-finanse.com.

Tabela 1. Wielkość bazy noclegowej w gospodarstwach agroturystycznych i jej wykorzystanie

Powiat	Gospodarstwo	Liczba pokoi	Liczba miejsc noclegowych	Średnia liczba miejsc noclegowych w pokoju	Liczba miejsc sprzedanych	Współczynnik wykorzystania miejsc noclegowych (%)
ostrowski	G ₁	5	12	2,4	70	1,60
	G ₂	5	12	2,4	120	2,74
	G ₃	5	12	2,4	100	2,28
	G ₄	4	10	2,5	155	4,25
	G ₅	5	13	2,6	300	6,32
	G ₆	4	12	3,0	115	2,63
	G ₇	5	12	2,4	60	1,37
	G ₈	5	12	2,4	340	7,76
	G ₉	4	9	2,3	68	2,07
	G ₁₀	3	7	2,3	130	5,09
Średnia		4,5	11,1	2,5	145,8	3,61
siemiatycki	G ₁	5	11	2,2	280	6,97
	G ₂	4	14	3,5	265	5,19
	G ₃	2	6	3,0	111	5,07
	G ₄	5	11	2,2	270	6,72
	G ₅	4	9	2,3	107	3,26
	G ₆	3	7	2,3	227	8,88
	G ₇	4	8	2,0	111	3,80
	G ₈	3	10	3,3	270	7,40
	G ₉	4	11	2,8	97	2,42
	G ₁₀	4	10	2,5	250	6,85
Średnia		3,8	9,7	2,6	198,8	5,66
parczewski	G ₁	4	15	3,8	686	12,53
	G ₂	5	15	3,0	120	2,19
	G ₃	5	9	1,8	103	3,14
	G ₄	4	12	3,0	300	6,85
	G ₅	4	8	2,0	200	6,85
	G ₆	5	16	3,2	70	1,20
	G ₇	5	20	4,0	250	3,42
	G ₈	5	14	2,8	290	5,68
	G ₉	5	12	2,4	210	4,79
	G ₁₀	3	6	2,0	104	4,75
Średnia		4,5	12,7	2,8	233,3	5,14

Źródło: badania własne.

domowej atmosfery²². Ponadto małej skali działalności agroturystycznej odpowiadają wymogi prawne, które nie obciążają zbyt wiele właściciela, natomiast jej rozszerzenie powoduje, że obowiązki podatkowe i administracyjne stają się bardziej złożone²³. Popyt na usługi agroturystyczne jest mierzony wartością współczynnika wykorzystania miejsc noclegowych w gospodar-

²² Marks E., Pałucha I., Młynarczyk K., 2002. *Rodzaje wiejskiej bazy noclegowej i ich specyfika*. [w:] *Agroturystyka*, K. Młynarczyk (red.), Wyd. UWM, Olsztyn: 30-61.

²³ Kobylecki J., Plichta M., 2006. *Wybrane uwarunkowania organizowania agroturystyki*, [w:] *Marketing w agroturystyce*. Monografie nr 75, M. Plichta, J. Sosnowski (red.), Wyd. AP: 29-40.

stwie agroturystycznym. Z badań Wiatraka²⁴ wynika, że popyt w gospodarstwach agroturystycznych mimo dynamicznego ich rozwoju i prowadzonej promocji nie cieszy się dużym zainteresowaniem turystów. W badanych gospodarstwach roczne wykorzystanie miejsc noclegowych w 2011 roku wynosiło średnio 4,8% i było znacznie niższe w porównaniu z danymi otrzymanymi w województwie małopolskim²⁵ (15,5%) i warmińsko-mazurskim²⁶ (7,8%). Warto jednak zaznaczyć, że współczynnik wykorzystania miejsc noclegowych był zróżnicowany w zależności od powiatu i gospodarstwa. Najwyższą jego wartość zanotowano w powiecie parczewskim (5,66%), a najniższą w ostrowskim (3,61%).

Analiza wskaźnikowa, obrazująca pozycjonowanie na rynku poszczególnych gospodarstw, pozwala zmierzyć działalność agroturystyczną danego gospodarstwa w porównaniu do innych. Przedstawione w tabeli 2 dane wskazują, że liderem było gospodarstwo G₁ położone w powiecie parczewskim, które osiągnęło najwyższy rzeczywisty udział w rynku („market penetration”), równy 17,59% oraz gospodarstwo G₈ w powiecie ostrowski, dla którego wartość tego wskaźnika wynosiła 12,53%.

Natomiast najslabszy wynik rzeczywistego udziału odnotowano dla gospodarstwa G₆ z powiatu parczewskiego (-9,6%). Ponadto ujemną wartość wskaźnika „market penetration” uzyskało także 16 innych gospodarstw. Może to świadczyć o niewłaściwie prowadzonych usługach lub o niedostatecznej promocji gospodarstw i regionu jak również o przeszacowaniu wielkości bazy noclegowej w regionie w stosunku do zapotrzebowania na usługi agroturystyczne.

Należy jednak zaznaczyć, że gospodarstwa G₁₀ i G₉ zlokalizowane w powiecie parczewskim, pomimo ujemnej wartości analizowanego wskaźnika osiągnęły najbardziej zrównoważony udział dostępnych i sprzedanych miejsc noclegowych w badanym rynku, bowiem „market penetration” dla tych gospodarstw był bliski zera (odpowiednio -0,27% i -0,45%). Wskaźnik podaży usług noclegowych na rynku („fair share”) dla większości badanych gospodarstw (66,6%) mieścił się w przedziale 9-13%, a jego wartość poniżej 9% zanotowano dla siedmiu gospodarstw (23,3%). Natomiast wskaźnik popytu usług („market share”) był bardziej zróżnicowany i kształtował się w granicach od 3,0% do 29,4%. Jednakże tylko trzy gospodarstwa osiągnęły wartość powyżej 20%, a dla ponad połowy udział w rynku kształtował się poniżej 10%.

²⁴ Wiatrak A. P. 2003. *Baza agroturystyczna w Polsce i na świecie*, Zesz. Nauk. AR im. H. Kołłątaja w Krakowie, 402: 9-18.

²⁵ Urząd Statystyczny w Krakowie 2012. *Informacje i opracowania statystyczne. Turystyka w województwie małopolskim w 2011 r.*, www.stat.gov.pl/krak.

²⁶ Urząd Statystyczny w Olsztynie. *Informacja sygnalna Olsztyn, 2012.05.31. Turystyka w województwie warmińsko-mazurskim w 2011 r. Informacja sygnalna*, Olsztyn, 2012.05.31 www.stat.gov.pl/olsz.

Tabela 2. Wskaźniki potencjalnego i rzeczywistego udziału poszczególnych gospodarstw w powiecie

Powiat	Gospodarstwo	Potencjalny udział w rynku (%) (fair share)	Udział w rynku (%) (market share)	Rzeczywisty udział w rynku (%) (market penetration)
ostrowski	G ₁	10,81	4,80	-6,01
	G ₂	10,81	8,23	-2,58
	G ₃	10,81	6,86	-3,95
	G ₄	9,01	10,63	1,62
	G ₅	11,71	20,58	8,86
	G ₆	10,81	7,89	-2,92
	G ₇	10,81	4,12	-6,70
	G ₈	10,81	23,32	12,51
	G ₉	8,11	4,66	-3,44
	G ₁₀	6,31	8,92	2,61
siemiatycki	G ₁	11,34	14,08	2,74
	G ₂	14,43	13,33	-1,10
	G ₃	6,19	5,58	-0,60
	G ₄	11,34	13,58	2,24
	G ₅	9,28	5,38	-3,90
	G ₆	7,22	11,42	4,20
	G ₇	8,25	5,58	-2,66
	G ₈	10,31	13,58	3,27
	G ₉	11,34	4,88	-6,46
	G ₁₀	10,31	12,58	2,27
parczewski	G ₁	11,81	29,40	17,59
	G ₂	11,81	5,14	-6,67
	G ₃	7,09	4,41	-2,67
	G ₄	9,45	12,86	3,41
	G ₅	6,30	8,57	2,27
	G ₆	12,60	3,00	-9,60
	G ₇	15,75	10,72	-5,03
	G ₈	11,02	12,43	1,41
	G ₉	9,45	9,00	-0,45
	G ₁₀	4,72	4,46	-0,27

Źródło: badania własne

Analiza finansowa działalności turystycznej w gospodarstwach agroturystycznych obejmuje wiele zagadnień i jest skomplikowanym narzędziem, wymagającym zaawansowanej księgowości. Gospodarstwa agroturystyczne zwykle takiej księgowości nie prowadzą, w związku z tym w badaniach własnych ograniczono się do wyliczenia kosztów i przychodów bezpośrednich związanych z wyżywieniem i utrzymaniem turystów przebywających w analizowanych gospodarstwach w 2011 roku. Z wartości przychodów i kosztów wyliczono nadwyżkę bezpośrednią, która pozwala na ocenę korzyści finansowych osiągniętych z turystyki w gospodarstwach agroturystycznych.

Uzyskane w pracy dane (tab. 3 i 4) wskazują, że średnia liczba sprzedanych usług w gospodarstwach agroturystycznych wahała się w granicach od 60 do 686, przy czym najwięcej usług sprzedano w powiecie parczewskim (średnia dla gospodarstwa – 233,3). Dzienny koszt utrzymania turysty (bez produktów żywnościowych) wynosił od 11,47 zł do 38,53 zł (tab. 3). Jego wartość różnicowały głównie wydatki poniesione na reklamę i ogrzewanie pomieszczeń przeznaczonych na cele usługowe. Z tego względu roczny koszt utrzymania turystów w gospodarstwach świadczących taką samą lub mniejszą liczbę usług, ale jednocześnie ponoszących większe wydatki na ogrzewanie i reklamę był wyższy. Cena usług w badanych gospodarstwach kształtowała się w przedziale 25,0-45,0 zł – nocleg (tab. 3) i 30-60 zł – całodziennie wyżywienie (tab. 4).

Analiza nadwyżki bezpośredniej wykazała, że na świadczeniu usług noclegowych gospodarstwo G_1 w powiecie ostrowskim zarobiło 14,80 zł, a gospodarstwo G_1 w powiecie parczewskim – 12712,72 zł (tab. 3). Ponadto, gospodarstwo to (G_1 - powiat parczewski) osiągnęło również najwyższy dochód z usług żywieniowych, chociaż cena całodziennego wyżywienia była tutaj niższa niż w większości gospodarstw, jednakże liczba sprzedanych usług była największa (tab. 4). Roczna nadwyżka ogółem kształtowała się w zależności od powiatu i gospodarstwa w granicach od 2137,60 zł do 30823,12 zł (tab. 5). Najwyższy dochód (średnio dla gospodarstwa) uzyskano w powiecie parczewskim (11344,52 zł).

Powszechnie używanymi wskaźnikami ekonomicznymi w hotelarstwie jest POR, określający dochód uzyskany z jednego sprzedanego miejsca oraz PAR opisujący dochód przypadający na jedno dostępne miejsce w danym przedziale czasowym (np. w ciągu roku). W badanych gospodarstwach agroturystycznych dochód (mierzony nadwyżką bezpośrednią) uzyskany z jednego sprzedanego miejsca wynosił od 29,78 zł do 65,74 zł (tab. 6). Najwyższą jego wartość osiągnięto w powiecie parczewskim w gospodarstwie G_8 i w powiecie ostrowskim w gospodarstwie G_2 . Było to głównie podyktowane wyższą w porównaniu z innymi gospodarstwami ceną usług (odpowiednio 90 zł i 100 zł - nocleg i wyżywienie) oraz względnie niskim, dziennym kosztem utrzymania turysty (16,66 zł i 26,86 zł).

Z kolei pierwsze miejsce pod względem wielkości dochodu przypadającego na jedno dostępne miejsce noclegowe (PAR) zajęło gospodarstwo G_1 z powiatu parczewskiego (5,63 zł), w którym współczynnik wykorzystania bazy noclegowej również był najwyższy (tab. 1). Natomiast na ostatniej pozycji w tym rankingu znalazło się gospodarstwo G_7 położone w powiecie ostrowskim, cechujące się bardzo niskim współczynnikiem wykorzystania miejsc noclegowych (1,37%).

Tabela 3. Roczny koszt, przychód i nadwyżka z usług noclegowych w gospodarstwie agroturystycznym

Powiat	Gospodarstwo	Liczba sprzedanych usług	* Dzienny koszt utrzymania turysty	Koszt bezpośredni (zł)	Cena usługi (zł)	Przychód bezpośredni (zł)	Nadwyżka bezpośrednia (zł)
ostrowski	G ₁	70	29,79	2085,20	30,00	2100,00	14,80
	G ₂	120	26,86	3223,60	40,00	4800,00	1576,40
	G ₃	100	27,44	2744,34	30,00	3000,00	255,66
	G ₄	155	21,29	3299,50	25,00	3875,00	575,50
	G ₅	300	18,65	5596,00	38,00	11400,00	5804,00
	G ₆	115	23,77	2733,30	30,00	3450,00	716,70
	G ₇	60	32,77	1966,40	40,00	2400,00	433,60
	G ₈	340	17,88	6079,30	35,00	11900,00	5820,70
	G ₉	68	31,41	2135,94	35,00	2380,00	244,06
	G ₁₀	130	23,39	3040,10	35,00	4550,00	1509,90
Średnia		145,80	25,33	3290,37	33,80	4985,50	1695,13
siemiatycki	G ₁	280	18,87	5282,40	40,00	11200,00	5917,60
	G ₂	265	17,81	4720,40	35,00	9275,00	4554,60
	G ₃	111	21,41	2376,18	30,00	3330,00	953,82
	G ₄	270	16,41	4430,10	30,00	8100,00	3669,90
	G ₅	107	23,20	2482,22	40,00	4280,00	1797,78
	G ₆	227	16,05	3643,74	25,00	5675,00	2031,26
	G ₇	111	24,15	2680,58	30,00	3330,00	649,42
	G ₈	270	16,38	4422,00	30,00	8100,00	3678,00
	G ₉	97	27,62	2679,46	30,00	2910,00	230,54
	G ₁₀	250	19,02	4756,12	30,00	7500,00	2743,88
Średnia		198,80	20,09	3747,32	32,00	6370,00	2622,68
parczewski	G ₁	686	11,47	7867,28	30,00	20580,00	12712,72
	G ₂	120	38,53	4623,60	45,00	5400,00	776,40
	G ₃	103	24,15	2487,04	35,00	3605,00	1117,96
	G ₄	300	13,22	3967,20	30,00	9000,00	5032,80
	G ₅	200	15,39	3077,50	35,00	7000,00	3922,50
	G ₆	70	32,63	2284,10	35,00	2450,00	165,90
	G ₇	250	19,57	4893,10	40,00	10000,00	5106,90
	G ₈	290	16,66	4832,00	40,00	11600,00	6768,00
	G ₉	210	24,50	5145,40	30,00	6300,00	1154,60
	G ₁₀	104	18,19	1891,82	30,00	3120,00	1228,18
Średnia		233,30	21,43	4106,90	35,00	7905,50	3798,60

* bez produktów żywnościowych

Źródło: badania własne.

Tabela 4. Roczny koszt, przychód i nadwyżka z usług żywieniowych turystów* w gospodarstwie agroturystycznym

Powiat	Gospodarstwo	Liczba sprzedanych usług	Koszt bezpośredni (zł)	Cena usługi (zł)	Przychód bezpośredni (zł)	Nadwyżka bezpośrednia (zł)
ostrowski	G ₁	70	532,00	50,00	3500,00	2968,00
	G ₂	120	912,00	60,00	7200,00	6288,00
	G ₃	100	760,00	40,00	4000,00	3240,00
	G ₄	155	1178,00	60,00	9300,00	8122,00
	G ₅	300	2280,00	50,00	15000,00	12720,00
	G ₆	115	874,00	50,00	5750,00	4876,00
	G ₇	60	456,00	36,00	2160,00	1704,00
	G ₈	340	2584,00	45,00	15300,00	12716,00
	G ₉	68	516,80	50,00	3400,00	2883,20
	G ₁₀	130	988,00	50,00	6500,00	5512,00
Średnia		145,80	1108,08	49,00	7211,00	6102,92
siemiatycki	G ₁	280	2128,00	45,00	12600,00	10472,00
	G ₂	265	2014,00	40,00	10600,00	8586,00
	G ₃	111	843,60	50,00	5550,00	4706,40
	G ₄	270	2052,00	35,00	9450,00	7398,00
	G ₅	107	813,20	47,00	5029,00	4215,80
	G ₆	227	1725,20	40,00	9080,00	7354,80
	G ₇	111	843,60	50,00	5550,00	4706,40
	G ₈	270	2052,00	35,00	9450,00	7398,00
	G ₉	97	737,20	35,00	3395,00	2657,80
	G ₁₀	250	1900,00	50,00	12500,00	10600,00
Średnia		198,80	1510,88	42,70	8320,40	6809,52
parczewski	G ₁	686	5213,60	34,00	23324,00	18110,40
	G ₂	120	912,00	50,00	6000,00	5088,00
	G ₃	103	782,80	32,00	3296,00	2513,20
	G ₄	300	2280,00	40,00	12000,00	9720,00
	G ₅	200	1520,00	40,00	8000,00	6480,00
	G ₆	70	532,00	50,00	3500,00	2968,00
	G ₇	250	1900,00	40,00	10000,00	8100,00
	G ₈	290	2204,00	50,00	14500,00	12296,00
	G ₉	210	1596,00	45,00	9450,00	7854,00
	G ₁₀	104	790,40	30,00	3120,00	2329,60
		233,30	1773,08	42,33	9319,00	7545,92

* Dzienny koszt produktów żywnościowych – 7,60 zł

Źródło: badania własne.

Tabela 5. Roczny koszt, przychód i nadwyżka z usług turystycznych w gospodarstwie agroturystycznym

Powiat	Gospodarstwo	Koszt bezpośredni (zł)	Przychód bezpośredni (zł)	Nadwyżka bezpośrednia (zł)
ostrowski	G ₁	2617,20	5600,00	2982,80
	G ₂	4135,60	12000,00	7864,40
	G ₁₃	3504,34	7000,00	3495,66
	G ₄	4477,50	13175,00	8697,50
	G ₅	7876,00	26400,00	18524,00
	G ₆	3607,30	9200,00	5592,70
	G ₇	2422,40	4560,00	2137,60
	G ₈	8663,30	27200,00	18536,70
	G ₉	2652,74	5780,00	3127,26
	G ₁₀	4028,10	11050,00	7021,90
Średnia		4398,45	12196,50	7798,05
siemiatycki	G ₁	7410,40	23800,00	16389,60
	G ₂	6734,40	19875,00	13140,60
	G ₁₃	3219,78	8880,00	5660,22
	G ₄	6482,10	17550,00	11067,90
	G ₅	3295,42	9309,00	6013,58
	G ₆	5368,94	14755,00	9386,06
	G ₇	3524,18	8880,00	5355,82
	G ₈	6474,00	17550,00	11076,00
	G ₉	3416,66	6305,00	2888,34
	G ₁₀	6656,12	20000,00	13343,88
Średnia		5258,20	14690,40	9432,20
parczewski	G ₁	13080,88	43904,00	30823,12
	G ₂	5535,60	11400,00	5864,40
	G ₁₃	3269,84	6901,00	3631,16
	G ₄	6247,20	21000,00	14752,80
	G ₅	4597,50	15000,00	10402,50
	G ₆	2816,10	5950,00	3133,90
	G ₇	6793,10	20000,00	13206,90
	G ₈	7036,00	26100,00	19064,00
	G ₉	6741,40	15750,00	9008,60
	G ₁₀	2682,22	6240,00	3557,78
Średnia		5879,98	17224,50	11344,52

Źródło: badania własne.

Tabela 6. Dochód z działalności turystycznej w gospodarstwie agroturystycznym na tle popytu (POR) i podaży (PAR) usług

Ranking	Powiat	Gospodarstwo	POR (zł)	Ranking	Powiat	Gospodarstwo	PAR (zł)
1	parczewski	8	65,74	1	parczewski	1	5,63
2	ostrowski	2	65,54	2	ostrowski	8	4,23
3	ostrowski	5	61,75	3	siemiatycki	1	4,08
4	siemiatycki	1	58,53	4	ostrowski	5	3,90
5	siemiatycki	5	56,20	5	parczewski	8	3,73
6	ostrowski	4	56,11	6	siemiatycki	6	3,67
7	ostrowski	8	54,52	7	siemiatycki	10	3,66
8	ostrowski	10	54,01	8	parczewski	5	3,56
9	siemiatycki	10	53,38	9	parczewski	4	3,37
10	parczewski	7	52,83	10	siemiatycki	8	3,03
11	parczewski	5	52,01	11	siemiatycki	4	2,76
12	siemiatycki	3	50,99	12	ostrowski	10	2,75
13	siemiatycki	2	49,59	13	siemiatycki	3	2,58
14	parczewski	4	49,18	14	siemiatycki	2	2,57
15	parczewski	2	48,87	15	ostrowski	4	2,38
16	ostrowski	6	48,63	16	parczewski	9	2,06
17	siemiatycki	7	48,25	17	siemiatycki	5	1,83
18	ostrowski	9	45,99	18	siemiatycki	7	1,83
19	parczewski	1	44,93	19	parczewski	7	1,81
20	parczewski	6	44,77	20	ostrowski	2	1,80
21	parczewski	9	42,90	21	parczewski	10	1,62
22	ostrowski	1	42,61	22	ostrowski	6	1,28
23	siemiatycki	6	41,35	23	parczewski	3	1,11
24	siemiatycki	8	41,02	24	parczewski	2	1,07
25	siemiatycki	4	40,99	25	ostrowski	9	0,95
26	ostrowski	7	35,63	26	ostrowski	3	0,80
27	parczewski	3	35,25	27	siemiatycki	9	0,72
28	ostrowski	3	34,96	28	ostrowski	1	0,68
29	parczewski	10	34,21	29	parczewski	6	0,54
30	siemiatycki	9	29,78	30	ostrowski	7	0,49

Źródło: badania własne.

Podsumowanie

Zainteresowanie turystów wypoczynkiem w analizowanych gospodarstwach agroturystycznych było niewielkie. Świadczy o tym współczynnik wykorzystania miejsc noclegowych w ciągu roku, który wynosił średnio 4,8%, przy czym był najwyższy w powiecie siemiatyckim (5,66%).

Procentowy udział miejsc noclegowych (wskaźnik „fair share”) i sprzedanych usług (wskaźnik „market share”) w gospodarstwie był zróżnicowany we wszystkich powiatach, a rzeczywisty udział w rynku („market penetration”) był ujemny w sześciu gospodarstwach należących do powiatu ostrowskiego i parczewskiego oraz w pięciu gospodarstwach z powiatu siemiatyckiego. Może to świadczyć o niewłaściwie prowadzonych usługach lub o niewystarczającej promocji gospodarstw i powiatów, jak również o przeszacowaniu wielkości bazy noclegowej w regionie w stosunku do zapotrzebowania na usługi agroturystyczne.

Badane gospodarstwa znacznie różniły się w zakresie wyników finansowych mierzonych kategorią nadwyżki bezpośredniej uzyskanej w gospodarstwie z turystyki i wartością wskaźników POP i PAR. Należy przy tym podkreślić, że roczny dochód uzyskany w gospodarstwie z turystyki wynosił średnio 9524,92 zł, przy czym w 7 gospodarstwach (23,3%) nie przekraczał 5000 zł, natomiast w 9 (30%) zawierał się w przedziale 5355,82-9008,60 zł, a w pozostałych (14 gospodarstwach – 46,7%) wskaźnik ten osiągnął wartość od 10402,5 zł do 30823,12 zł. Największy przeciętny dochód z agroturystyki uzyskano w powiecie parczewskim (11344,52 zł). Ponadto dochód analizowany na tle popytu usług (POR) wynosił średnio dla gospodarstwa 48,02 zł, jednakże w 12 gospodarstwach (40%) przekraczał 50 zł, a w 13 (43,3%) zawierał się w przedziale 40-50 zł. Dochód przypadający na jedno dostępne miejsce noclegowe (w ciągu roku) w gospodarstwie agroturystycznym (PAR) w 20 gospodarstwach (66,7%) nie przekraczał 3 zł, przy czym w 6 z nich kształtował się poniżej 1 zł.

Bibliografia

- Ciepiela G.A., Jasińska A., *Rola i potrzeby współczesnego turysty w kreowaniu oferty gospodarstw ekoagroturystycznych*, [w:] *Innowacje w rozwoju turystyki*, M. Jalinik (red.), Wyd. PB Białystok 2008: 271-281.
- Dubel K., *Przyrodnicze i kulturowe uwarunkowania rozwoju agroturystyki*. [w:] *Agroturystyka w teorii i praktyce*, K. Młynarczyk, M. Marks (red.), Wyd. UWM Olsztyn 2002: 139-146.
- Drzewiecki M., *Agroturystyka. Założenia – uwarunkowania – działania*. Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz 1995.
- Gradziuk P., *Ekonomiczna analiza wykorzystania słomy na cele energetyczne*, [w:] *Słoma – energetyczne paliwo*, A. Grzybek, P. Gradziuk, K. Kowalczyk (red.), Wyd. Wieś Jutra 2001: 54-61.
- Kasperczyk M., Kacorzyk P., *Preferencje gości odwiedzających gospodarstwa agroturystyczne*, [w:] *Wybrane zagadnienia z turystyki wiejskiej*, J. Bergier, B. Sawicki (red.). Wyd. PWSZ im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej 2005: 117-120.
- Knecht D., *Agroturystyka w agrobiznesie*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2009: 27-34.
- Kobyłecki J., Plichta M., *Wybrane uwarunkowania organizowania agroturystyki*, [w:] *Marketing w agroturystyce*. Monografie nr 75, M. Plichta, J. Sosnowski (red.). Wyd. AP 2006: 29-40.
- Koniszczak M., *Jak mierzyć udział w rynku?* *Hotelarz*, 2, 2007: 5-9.
- Lubas B., *Układ hotelowego rachunku zysków i strat według Standardowego Systemu Rachunkowości Hotelowej (SSRH)*. *Kwartalnik „e-Finanse”*, 4. www.e-finanse.com. 2008.
- Mały rocznik statystyczny Polski*, GUS, Warszawa 2012.
- Marks E., Pałucha I., Młynarczyk K., *Rodzaje wiejskiej bazy noclegowej i ich specyfika*, [w:] *Agroturystyka*, K. Młynarczyk (red.), Wyd. UWM, Olsztyn 2002: 30-61.

- Osek M., Janocha A., Milczarek A., Klocek B., *Wyniki produkcyjne i poubojowe oraz walory smakowe mięsa kurcząt brojlerów żywionych mieszankami natłuszczanymi różnymi olejami roślinnymi*. Rośliny Oleiste, XXVI, 2, 2005: 541-550.
- Osek M., Milczarek A., *Wynik tuczu, wartość rzeźna oraz jakość mięsa świni rasy puławskiej żywionych mieszankami z udziałem nasion bobiku i rzepaku*. Rocz. Nauk. Zoot., T. 32, z. 2, 2005: 103-113.
- Przezbórska L., *Udział agroturystyki w tworzeniu dochodów w agroturystycznych gospodarstwach rolnych Wielkopolski*, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu Roczniki Naukowe tom III, z. 6, 2001: 104-108.
- Rynek Rolny*, Nr 12(262), 2012.
- Sawicki B., *Perspektywy rozwoju usług agroturystycznych w Polsce*, [w:] *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich*, M. Jalinik (red.), Wyd. PB, Białystok 2007: 49-57.
- Sikora J., *Gospodarstwa agroturystyczne w świetle sytuacji społeczno-ekonomicznej polskiej wsi*, Poznań: 25-33.
- Sikora J., 2012. *Agroturystyka. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*. Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2008: 191-205.
- Sikorska-Wolak I., *Instytucjonalne czynniki rozwoju agroturystyki*. Monografie nr 80 pod red. G.A. Ciepeli i J. Sosnowskiego *Agroturystyka - moda czy potrzeba?*, Wyd. AP, Siedlce 2007: 420-430.
- Sznajder M., Przezbórska L., *Agroturystyka*, 2006: 162-171.
- Świetlikowska U. (red.), *Agroturystyka*, Wyd. SGGW, Warszawa 2000: 242-255.
- Urząd Statystyczny w Krakowie. *Turystyka w województwie małopolskim w 2011 r.* Informacje i opracowania statystyczne 2012.
www.stat.gov.pl/krak
- Urząd Statystyczny w Olsztynie. *Turystyka w województwie warmińsko-mazurskim w 2011 r.* Informacja sygnałowa. Olsztyn, 05.31.2012.
www.stat.gov.pl/olsz
- Wiatrak A.P., *Baza agroturystyczna w Polsce i na świecie*, Zesz. Nauk. AR im. H. Kołłątaja w Krakowie, 402, 2003: 9-18.